मीशो हृषीकेशः क्षेत्रज्ञरूपकत्वात् परमात्मत्वाद्वा । इन्द्रियाणि यदृवशे वर्त्तन्ते स परमात्मा । इति शङ्कराचार्य्यः । पौराणिकास्त्वाहुः । हृष्टा जगत् प्रीतकराः केशा रश्मयोऽस्य हृषीकेशः । पृषोदरादिः । अयं हि सूर्य्यरूपश्चन्द्ररूपश्च । तथा च मोक्षधर्म्मे ।

"सूर्य्याचन्द्रमसोः शश्वत् अंशुभिः केशसंज्ञितैः ।
बोधयत् स्वापयच्चैव जगदुद्भिद्यते पृथक् ।
बोधनात् स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥
अग्नीसोमकृतैरेव कर्म्मभिः पाण्डुनन्दन ! ।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥"

इति भरतः ॥

अपि च ।

"हृषीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः ।
हृषीकेश इति ख्यातो नाम्ना तत्रैव संस्थितः ॥"

इति वाराहे कुरुक्षेत्रहृषीकेशमहिमानामाध्यायः ॥ * ॥

"तथा धर्म्मचरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे ॥
ये चान्यशापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्व्वे ते तु भविष्यन्ति ब्राह्मणव्यासु जातिषु ॥
विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
वेदवाह्या व्रताचारा दुराचारा तथाश्रमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्व्वान् दर्शयित्वा फलानि च ।
तमसाविष्टमनसो वैड़ालव्रतिकाधमाः ॥
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ॥
न देवता भवो नृणां देवतानाञ्च देवतम् ।
करिष्यत्यवतारांश्च शङ्करो नीललोहितः ॥
श्रौतस्मार्त्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ।
उपदेक्ष्यन्ति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंहितम् ॥"

इति कौर्म्मे २७ अध्यायः ॥

हृष्टः, त्रि, (हृष् + क्त । वा इट् ।) प्रीतः । जातहर्षः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ अस्य पर्य्यायः प्रीतशब्दे द्रष्टव्यः । रोमाञ्चितः । प्रहसितः । विस्मितः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्रतिहतः । इति हेमचन्द्रः ॥

हृष्टमानस, त्रि, (हृष्टं मानसं यस्य । हृष्टचित्तः । तत्पर्य्यायः । हर्षमाणः २ । विकुर्व्वाणः ३ प्रमनाः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ प्रीतमानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हृष्टरोमा, [न्] त्रि, (हृष्टानि रोमाण्यस्य ।) रोमाञ्चितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, वह्निनियये ज्वराधिकारे ॥

"यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि मङ्गातशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥")

हृष्टिः, स्त्री, (हृष् + क्तिन् ।) आनन्दः । मानः । इति धरणिः ॥

हे, व्य, (हिनोतीति । हि + बाहुलकात् डे ।) सम्बोधनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७४ । ११ ।

"जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम् ।
हे कृतघ्नास्त्रयोर्निन्दां कुर्व्वतां वः कुतः सुखम् ॥")

आह्वानम् । असूयादि । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । प्याट् २ पाट् ३ अङ्ग ४ हे ५ भोः ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हंहो ७ हुंहो ८ अरे ९ अये १० अयि ११ । इति भरतः ॥

हेक्का, स्त्री, (हेक् इति अव्यक्तं शब्दं कायतीति । कै + कः । टाप् ।) हिक्का । इति हेमचन्द्रः ॥

हेठ, बाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । हेठति । बाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, ऋ ङ बाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिहेठत् । ङ, हेठते मत्सरः साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, श खचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रीकरणे सक०-सेट् ।) खचो भूतिपूत्योरुत्पत्तिः । श, हेठती हेठन्तौ । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, पुं, (हेठ + घञ् ।) बाधा । विहेठः । इति मेदिनी ॥

हेड, ङ ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, हेड़ते जिहेड़े । ऋ, अजिहेड़त् । इति दुर्गादासः ॥

हेड, म वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) म, हेड़यति अहिड़ि अहीड़ि हिड़ं हिड़ं हीड़ं हीड़म् । एकारस्य ह्रस्वविधाने कण्ठ्यत्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात् एचो युतस्वमित्युक्तेरिकार एव स्यात् । इकारस्य दीर्घविधौ ईकार एव एकारस्य आंशिककण्ठ्यत्वेन विरुद्धत्वात् । केचित्तु दीर्घत्वे गुणं विधाय अहिड़ि अहेड़ीत्यादि मन्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

हेड़जः, पुं, (हेड़ादनादराज्जायत इति । जन + डः ।) क्रोधः । इति केचित् ॥

हेड़ावुकः, पुं, अग्न्निक्रयकारो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेतिः, स्त्री, (हन्यतेऽनयेति । हन + "ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ।" ३ । ३ । ९७ । इति क्तिन् । निपातितश्च ।) अस्त्रम् । (यथा, रघुः । १० । १२ ।

"दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥"

हिनोति इति । हि + क्तिन् । निपातितश्च ।) सूर्य्यकिरणः । अग्निशिखा । इत्यमरः । ३ । ३ । ७० ॥ शिखा । तत्रैव । १ । १ । ६० ॥ तेजोमात्रम् । इति भरतः ॥ साधनम् । यथा,—

"सध्रुङ्नियम्य यतयो यमकर्त्तृहेतिं
जह्युः स्वराड्विव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥"

इति श्रीभागवते । २ । ७ । ४७ ॥

कर्त्तृभेदः तन्निरासोऽकर्त्तृः तत्र हेतिं साधनं जह्युः । इति श्रीधरस्वामी ॥ पुं, असुरविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।

"पुलोमा वृषपर्व्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ।
दैत्येया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥)

हेतुः, पुं, (हिनोति व्याप्नोति कार्य्यमिति । हि + "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणा० १ । ७३ । इति तुः ।) कारणम् । इत्यमरः ।१।४।२९॥ यथा, मनुः । ८ । ३ ।

"प्रत्यक्षं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥")

न्यायमते व्यापकज्ञापकः । व्याप्य इति यावत् । तमेव लिङ्गमामनन्ति । तस्य लक्षणं यथा । हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा । उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा । पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं वा । इति गङ्गेशोपाध्यायकृतावयवचिन्तामणिः ॥ (तथास्य लक्षणम् । "अथ हेतुः । हेतुर्नामोपलब्धिकारणम् तत्प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमौपम्यमेभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ।" इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ तथास्य पर्य्यायः । "इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् ।" इति च चरके निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ तेजसधातुविशेषः । तत्पर्य्यायो यथा,—

"यत्तदं रङ्गसदृशं रीति हेतुश्च तन्मतम् ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेतुकः, पुं, कारणम् । हेतुरेव स्वार्थे कः । तत्सम्बन्धिनि, त्रि । अत्र बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः । यथा प्रकृतसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम् । इति सामान्यनिरुक्तिगादाधरी ॥

हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावः । हेतु + तल् ।) कारणता । हेतुत्वम् । यथा,—

"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥"

इत्यनुमितिजागदीशी ॥

हेतुमान्, [त्] त्रि, (हेतुरस्यास्तीति । हेतु + मतुप् ।) कारणवान् । यथा । हेतुहेतुमतोर्लिङ् । इति पाणिनिसूत्रम् ॥

हेतौ, व्य, हेतुना । हेतोर्द्वारा । इति केचित् ॥

हेत्वाभासः, पुं, (हेतुरिव आभासते । आ + भास + अच् । हेतोराभासो वेति । आ + भास + घञ् ।)हेतुदोषः । स तु पञ्चविधः । व्यभिचारः १ विरुद्धः २ असिद्धः ३ सत्प्रतिपक्षः ४ बाधः ५ । यथा,—

"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणोऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी विधानैकान्तिको भवेत् ॥